

प्रकरण ६ वे

उपसंहार

डॉ. अनिल सपकाळ यांच्या 'भडास' या दलित लघुकादंबरीच्या अनुशंगाने लघुकादंबरीची संकल्पना व दलित साहित्यातील लघुकादंबरी यांचा अभ्यास प्रस्तुत प्रबंधिकेत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो अधिकाधिक अभ्यासपूर्ण, वस्तुनिष्ठ व व्यापक कसा होईल याकडे जाणिवपूर्वक लक्ष दिले आहे. हा अभ्यास करताना प्राप्त झालेले निष्कर्ष समग्रपणे या प्रकरणात मांडले आहेत.

'मराठी लघुकादंबरी : संकल्पना आणि स्वरूप' या पहिल्या प्रकरणात लघुकादंबरीची संकल्पना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामध्ये सुरुवातीला साहित्यप्रकाराविषयी थोडक्यात माहिती घेतली व प्रमुख कथा, कविता, नाटक, कादंबरी या वाङ्.मयीन प्रकाराविषयी माहिती घेतली. ही माहिती घेत असताना कादंबरी वाङ्.मयात कालानुरूप बदलत जाणाऱ्या स्वरूपाचाही आढावा घेतला व हा आढावा घेत असताना कादंबरीच्या विकसित जाणाऱ्या रूपाचाही थोडक्यात परिचय प्रस्तुत प्रकरणात केला. कादंबरीतूनच उत्क्रांती होणाऱ्या लघुकादंबरीच्या संकल्पनेविषयीचा अभ्यास या प्रकरणात केला गेला आहे. हा अभ्यास करताना 'संकल्पना' ही संज्ञा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. व त्यानंतर लघुकादंबरीची व्याख्या देवून, त्याचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. लघुकादंबरीचे वैशिष्ट्ये म्हणून व्यक्तिकेंद्री अनुभव (व्यक्तिनिष्ठ कथेपेक्षा मोठा), केंद्र विशिष्ट अनुभवापुरते मर्यादित नाही. जीवनाचा वेध घेणारे व्यक्तिगत पातळीवर विकास पावणारे मर्यादित व्यक्तिजीवनाचा जीवनपट उलट नेणे किंवा विशिष्ट जीवनखंडाचे कादंबरीतंत्राचे चित्रण, मर्यादित वर्तूळात सखोल समग्र चित्रण. या प्रयोजनाने निर्माण झालेली, होणारी, कादंबरी तंत्राने हाताळणी, त्यामुळे मोठा अवकाश प्राप्त होणारी, जीवनाचे संपूर्ण भान देणारी. परंतु व्यक्तिगत पातळीवर त्यांची सीमा मर्यादित, सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भात कादंबरी प्रमाणे व्यक्तिदर्शन नाही. त्याच्या गरजेप्रमाणेच चित्रण, जीवनाची, जीवनदर्शनाची व्याक्ती कथेच्या तुलनेत अधिक. व्यक्तिगत पातळीवरील प्रश्नांचे त्यांच्या जीवनाचे भान देणारी विस्तार व्यक्तिनिष्ठतेने मर्यादित, १००-१२५ ते १५० पृष्ठापर्यंत असणारी अशी वैशिष्ट्ये लघुकादंबरीची अभ्यासाअंती जाणवतात.

‘दलित साहित्यातील लघुकादंबरी आणि भडास’ या दुसऱ्या प्रकरणात दलित साहित्याची पार्श्वभूमी, निर्मिती-प्रेरणा, दलित जाणीव इ. प्रमुख घटकांचा विचार केला आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात अस्पृश्य समाजामध्ये सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या जागृती घडवून आणण्याचे खुप मोठे कार्य म. फुले, शाहू महाराज, वि.रा. शिंदे. म. गांधी व भाऊराव पाटील इ. पुरोगामी समाजसुधारकांनी केले. परंतु खऱ्या अर्थाने दलित समाजात नवचैतन्य निर्माण झाले ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या क्रांतिकारी विचार व युगप्रवर्तक नेतृत्वामुळेच होय. आज दलितांच्या ठिकाणी जाणीव जागृती निर्माण होऊन तो स्वाभिमानाने व खंबीरपणाने बोलू आणि लिहू लागला आहे ते केवळ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळेच होय. म्हणून दलित जीवनाची व दलित साहित्याची मुख्य प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व त्यांचे विचार हेच ठरतात हेच स्पष्ट होते. समग्र दलित साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हेच ठरत असल्याने त्याला दलित कादंबरीही अपवाद नाही.

दलित कादंबरी-निर्मिती मागील भूमिका तपासत असताना स्वतःचा उध्दार स्वतःच करावा. समाजाच्या खालच्या थरातील लोकांना जागृत करण्याचे एक साधन म्हणून, आपल्या समाजाचे वास्तव चित्रण करण्यासाठी, त्यांचे प्रश्न मांडण्यासाठी, तळागाळातील लोकांचे साहित्य तळागाळापर्यंत पोहचविण्याचे एक साधन म्हणून, कादंबरीव्दारे आंबेडकरी चळवळ जीवंत ठेवणे या व अशा अनेक भूमिका ठेवून दलित कादंबरी निर्माण होते. या कादंबरीतूनच पुढे लघुकादंबरी निर्माण होताना दिसते. पण ही लघुकादंबरी कधी जाणीवपूर्वक तर कधी अजाणीवपूर्वक निर्माण होताना दिसते. अशा दलित साहित्यातील लघुकादंबरीचा आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घेत असताना, त्या कलाकृती लघुकादंबऱ्या कशा ठरतात, व अशा दलित साहित्यातील लघुकादंबऱ्यांचा आढावा पहिल्या प्रकरणाच्या ‘लघुकादंबरीची संकल्पना आणि स्वरूप’ याव्दारे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात केला आहे व याच धरतीवर ‘भडास’ ही लघुकादंबरी कशी ठरते याचे स्पष्टीकरण या प्रकरणात केलेले आहे.

‘भडास’ कादंबरीतील आशयसूत्र या तिसऱ्या प्रकरणात ‘भडास’ या कलाकृतीचा आशयात्मक अंगाने अभ्यास केला गेला आहे. हा अभ्यास करत असताना सुरुवातीला ‘कादंबरी’ या वाङ्.मयप्रकारातील कथानकाचे महत्व, त्याचे स्वरूप, रचना, स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तद्नंतर ‘भडास’ या लघुकादंबरीच्या कथानकाचा सविस्तरपणे आढावा

घेतला आहे. त्यात प्रमुख व्यक्तिरेखा 'भिकऱ्या' च्या अनुशंगाने कथानकातील विविध टप्पे, चढ-उतार, स्पष्ट केले आहेत. कथानकाचा अभ्यास करत असताना त्यातील प्रमुख टप्पे पुढील प्रमाणे सांगता येतील - गांधी हत्या झाली त्या दिवशी भिकऱ्याचा जन्म, महारांच्या मदतीने मराठ्यांनी ब्राह्मणांचे वाडे जाळने, कळत्या वयापर्यंत गावकीसाठी, भावकीसाठी राबराब राबणे, बाबासाहेबांच्या प्रबोधनानंतर चुलता भिकाबा याने देवळातील लक्ष्मीची मूर्ती पाण्याच्या डोहात फेकणे याबद्दल भावकीने भिकाबाला बेदम मारणे, सवर्णांनी दलितांना वाळीत टाकणे, दलितांनी बौध्द होणं आणि बौध्द झालेल्यांनी दलितपण जपणे यातील अंतर्विरोध पन्नास वर्षे जोपासत भिकऱ्या पन्नास वर्षे गावासाठी, भावकीसाठी राबराब राबतो. पण अखेर त्याला माणूस म्हणून स्विकारलं गेलेच नाही, त्याला माणूस म्हणून जगूच दिलं नाही. म्हणून जीवनाच्या नव्या वाटा शोधताना अखेर तो इथल्या समाजव्यवस्थेवर, देव, धर्म, रुढी, परंपरा विरुध्द एक 'भडास' रचतो आणि अखेर भिकऱ्या लक्ष्मीदेवीचे मंदिरच स्वतःसह जाळतो हे परिवर्तन म्हणजे अपेक्षित बदल. वाईटाकडून चांगल्याकडे जाणारे, त्याचप्रमाणे ही शोषणातून मुक्त होण्याचा भिकऱ्या सारखा सामान्य माणसाचा अनुभव असामान्य ठरतो. अशा विविध परिमाणे घेवून 'भडास'चा एक नवा आकृतीबंध तयार होतो. अनेकविध पार्श्वभूमी घेवून ही कहाणी आशयाबध्द होते.

कथानकाची वैशिष्ट्ये पाहत असताना छोट्या छोट्या वाक्यातून पुढे जाणारे, आशय, बोलीचा वापर, शीर्षकाची योग्य निवड, अर्धपूर्ण शेवट, अनेक संदर्भनीय आशय यांचा उल्लेख करता येतो.

'भडास' कादंबरीतील व्यक्तिरेखा या चौथ्या प्रकरणात भडास या कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा बरोबरच इतर व्यक्तिरेखांचा अभ्यास केला गेला आहे. या कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा 'भिकऱ्या' हा आहे. भिकऱ्या, त्याचे कष्टमय जीवन, भिकऱ्याचे जग, संवेदनशिल भिकऱ्या, माणसाच्या ढोंगीपणावर व करुणाहीनतेवर हल्ला करणारा, नियतीच्या मुळावर द्यावा घालणारा, नव्या समाजाच्या निर्मितीसाठी भडास रचणारा, भिकऱ्याची दैहिकता, त्याचे (नायकाचे) वैशिष्ट्यपूर्ण अस्तित्त्व आदी टप्प्यातून, भिकऱ्याचे जाणवणारे व्यक्तिमत्व स्पष्ट केले आहे. भिकऱ्याबरोबरच कादंबरीकेतील इतर पात्रे-सरनाय, भिकऱ्याचा 'बा' (चुलता), भिकाबा, सावळ्या, धर्म्या, बोतल्या, पाटील, पाटलीण, मारवत्या, लक्ष्या आदी व्यक्तिरेखांचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात करण्यात आला आहे. या

व्यक्तिरेखांचा अभ्यास करताना ठळकपणे जाणवते की भिकऱ्या ज्याप्रमाणे कादंबरीत स्पष्ट होतो. ज्याप्रमाणे कादंबरीकेत त्याचे चित्रण येते. त्याप्रमाणे कादंबरीकेतील इतर पात्रांचे चित्रण होत नाही. काही व्यक्तिरेखा तर कादंबरीकेत नावापुरत्या आल्या आहेत असे वाटते. कदाचित कथानकाच्या आवश्यकतेनुसार लेखकाने त्याचे (पात्रांचे) चित्रण केलेले असावे त्यामुळे 'भडास' या कलाकृतीत एकच प्रमुख व्यक्तिरेखा ठळकपणे समोर येते ती म्हणजे भिकऱ्या. अन्य व्यक्तिरेखा त्याप्रमाणात अधिक स्पष्ट होत नाहीत. त्याचे कादंबरीकेतील चित्रण फारच अल्प वाटते.

'भडास' कादंबरीकेतील 'निवेदन व भाषाशैली' या पाचव्या प्रकरणात भडास या कलाकृतीतील निवेदनाचे स्वरूप स्पष्ट करताना लेखकाने प्रयोगशिलतेचा अवलंब कसा केला आहे, हे स्पष्ट केले आहे. सुरुवातीला भिकऱ्याची निवेदनशैली सुत्रधाराप्रमाणे वाटते, पण नंतर कधी वाचकांना जागे ठेवत, कधी वाचकांवर विश्वास दाखवत तर कधी प्रश्न विचारत अशी मौखिक कहाण्यांच्या निवेदन शैलीशी मिळती जुळती वाटू लागते. आपल्या खेड्यापाड्यातल्या मौखिक परंपरा आहेत. यांच्यातल्या ज्या कथन शक्यता आहेत, जे प्रयोग ते लोक करत होते ते आपल्या लिखित साहित्यात वापरता येतात का? जर वापरले तर नेमका कोणत्या प्रकारचा लेखक प्रवास होतो, याची शक्यता अजमावण्याचा प्रयत्न 'भडास' मध्ये कुमार अनिलांनी केला आहे.

'भडास' मधील भाषाशैलीचा विचार करत असताना 'भडास' या कलाकृतीला प्रादेशिकतेचा जिऱ्हाळा, कसा लाभला आहे. कादंबरीतील व्यक्त होणारे, वेळोवेळी येणारे म्हणी, वाक्यप्रचार यातून त्याचे जाणवणारे भाषिक वैशिष्ट्ये, कादंबरीतील निसर्गचित्रण, सामाजिक सांस्कृतिक चित्रण व लेखकाची तटस्थवृत्ती आदींचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे.

निष्कर्षः

१. कादंबरी तंत्राने विकसित होणारी व एकीकडे कथेशी व दुसरीकडे कादंबरीशी नाते सांगणारी, मर्यादित व्यक्तिरेखांचा सखोल जीवनपट मांडणारी कथात्मक कलाकृती म्हणजे लघुकादंबरी होय.
२. मराठी साहित्यात लघुकादंबरीची निर्मिती अजाणीव पातळीवर होताना दिसतो.
३. काही कलाकृतीच्या बाबतीत त्या लघुकादंबरी, कादंबरी की दिर्घकथा आहेत याबाबत समीक्षकात मतभेद आहेत.
४. 'भडास' या कलाकृतीत लघुकादंबरीच्या सर्व वैशिष्ट्यांचा समावेश होताना दिसतो.
५. दलित साहित्यातील एक प्रयोगशिल कलाकृती म्हणून 'भडास'चे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.
६. 'भडास' ही लघुकादंबरी पोटाची भूक भागवता येणे आणि त्या संबंधीत श्रमाकडे लक्ष वळविणे, देवरूपी व्यवस्थेला नाकारणे, मुर्तीपूजेपेक्षा मुर्तीभंजन करणे, आंबेडकरी तत्वज्ञानाचा पुरस्कार, स्वीकार करणे आदी विविध बाबींचे सूचन ही लघुकादंबरी करते आणि हेच 'भडास' या लघुकादंबरीच्या कथानकाचे सुत्र ठरते.
७. 'भडास' मधील भिकऱ्या ही प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे.
८. या लघुकादंबरीतील नायक चित्रणातून असे दिसते की कादंबरीच्या नायकाविषयीच्या रुढ कल्पना येथे बदलली आहे.
९. पात्रचित्रणात संयम आणि वास्तवाशी राखलेले इनाम हे महत्वाचे विशेष 'भडास' या लघुकादंबरीत जाणवतात.
१०. 'अल्पपरिचयता' हा भडास मधील व्यक्तिचित्रणाचा खास विशेष आहे.
११. निवेदनशैलीत 'भडास'च्या लेखकाने केलेला प्रयोग हे नव्या पिढीच्या आश्वासक कलागांभिर्यांचे निदर्शक आहे.
१२. 'बोलीभाषिक शैली'चा वापर 'भडास'चे खास वैशिष्ट्य आहे.
१३. एकपात्री अखंड संवाद हे 'भडास'चे खास वैशिष्ट्य आहे.
१४. 'भडास' मधील चित्रणात उदात्तीकरणाचा लवलोशही नाही.
१५. 'भडास'च्या रूपाने एक सशक्त प्रयोगशिल कलाकृती आली आहे.

१६. दलित साहित्यातील एक प्रयोगशिल कलाकृती म्हणून 'भडास'चे महत्व अनन्यसाधारण आहे.
१६. 'भडास'ची लघुकादंबरी म्हणून निर्मिती होताना ती अजाणीवपूर्वक पातळीवर होताना दिसते.